

Antero Holmila

HOLOKAUSTI

Juutalaisten joukkotuho
ja sen pitkä varjo

Atena

Teos on uudistettu laitos Antero Holmilan kirjasta
Holokausti – tapahtumat ja tulkinnat (Atena, 2010).

© Antero Holmila ja Atena / Kustannusosakeyhtiö Otava 2025

Jyväskylä

ISBN 978-951-1-49895-7

OTAVA
KIRJAPAINO
Keuruu 2025

Sisällys

Saatteeksi	7
Johdanto	13

I: HOLOKAUSTIN TAUSTATEKIJÄT

1. Antisemitismi ja kansallissosialistinen ideologia	29
2. Kansallissosialistinen rotupolitiikka: rotuhygieniasta holokaustiin	57
3. Kohti kansanmurhaa: järjestelmän ja olosuhteiden kehittyminen 1938–41	81

II: TEKIJÄT

4. Holokaustin synty	109
5. Holokaustin toteuttajat	145
6. Euroopan laajuinen kansanmurha.	181
7. Holokaustin ainutlaatuisuus ja Suomi.	221

III: HOLOKAUSTIN UHRIT

8. Uurit	253
9. Juutalaisten vastarinta holokaustin historiassa	281

IV: SIVUSTASEURAAJAT JA JÄLKIPOLVET

10. Sivustaseuraajat	301
11. Holokaustin jälkeen: muisti, muistot ja historianpolitiikka.	323
Lopuksi	353
Kirjallisuutta	365
Kuvalähteet	380
Viitteet	381

Saatteeksi

Tämän teoksen ensimmäinen versio ilmestyi vuonna 2010. Tavoitteenani oli tuolloin kasata yhteen laaja-alaisen ja monisärmäisen holokaustitutkimuksen ydinteemat, joista ei suomen kielellä ollut juurikaan tietoa saatavilla. Saamani palautteen perusteella onnistuin tavoitteessani varsin hyvin.

Julkaisuajankohtana holokaustin tutkimus oli saanut Suomessa jonkin verran jalansijaa. Se oli herättänyt historiapoliittisia kiistoja ja lisääntyvässä määrin kiinnosti suomalaisia. Kaikesta huolimatta aihe oli edelleen varsin etäinen, jopa hankala. Siitä kertoi muun muassa se, että tuolloin Suomessa ei vietetty holokaustin muistopäivää, vaan hyvin ympäröityä ja universaalina kärsimyksen kaapuun kietaistua »vainojen uhrien muistopäivää». Kuluneen viidentoista vuoden aikana tilanne on muuttunut huomattavasti. Vainojen uhrien muistopäivä muuttui »holokaustin uhrien muistopäiväksi» vuonna 2024. Kouluopetuksessa ja suomalaisessa historiakulttuurissa holokausti on myös selvästi tunnistettu omaksi aihekokonaisuudekseen, vaikka sitä ei edelleenkään tulisi käsitellä irrallisena tapahtumana toisen maailmansodan historiasta, natsi-Saksan historiasta tai laajemmasta Euroopan aatehistoriasta.

Vaikka holokaustitutkimus on elänyt ajassa, uusia suomeksi julkaistuja holokaustia käsitteleviä yleisteoksia ei ole juurikaan ilmestynyt. Niinpä päädyimme yhdessä Atena-kustantamon kanssa siihen, että uudistettu laitos olisi paikallaan. Aiheen perusfaktoriin ei sinällään ole tullut paljoakaan lisää, joskin holokaustin kokemukset ja muistot paikallistasolla ovat edelleen vilkkaan tutkimuksen kohde. Suurimmat lisäykset ovat tulleet tulkinnallisiin kehyksiin. Verrattuna vuoden 2010 tilanteeseen yhä harvempi historioitsija tukeutuu ajatukseen holokaustin ainutlaatuisuudesta. Sen sijaan holokaustia on pyritty yhä enemmän ymmärtämään yhtenä – joskin valtavana – kansanmurhana.

Samalla kun uuden sukupolven holokaustitutkijoille vertailu muihin kansanmurhiin on muodostunut luonnolliseksi, holokausti on myös lisääntyvässä määrin sijoitettu eurooppalaisen imperialismin ja kolonialismin pitkään jatkumoon. Viitteitä tästä oli jo 2010-luvulla, mutta holokaustin tarkastelu natsi-Saksan kolonialistisena ja laajana väestöpoliittisena hankkeena on tullut suosituksi tarkastelutavaksi.

Suurimmat muutokset holokaustitutkimuksessa ovat tapahtuneet muistipolitiikan alueella. Kehitys on sikäli luonnollista, että selviytyjien ja tekijöiden poistuessa keskuudestamme kysymys siitä, miten holokaustia tulisi muistaa, nousee jatkuvasti esille. Mikä on sen merkitys jälkipolville, niin yksittäisille ihmisille kuin EU:n kaltaisille ylikansallisille instituutioille? Entä miten holokausti asettuu muiden Eurooppaa kohdanneiden tragedioiden virtaan? 2010-luvun alussa holokausti oli vahvasti istutettu Euroopan kulttuurisen muistin keskiöön. 2020-luvulle tultaessa sama on pitkälle tapahtunut myös Suomessa. Samoin Stalinin rikokset olivat 2010-luvun alussa eurooppalaisessa muistikulttuurissa huuhtolaislapsen asemassa. Vallitseva näkemys oli, että Itä-Euroopan maiden oli tunnustettava syyllisyytensä holokaustiin ja nostettava

se omien maidensa historiallisen narratiivin keskiöön tullakseen täysveriseksi eurooppalaisiksi. Mitä enemmän Itä-Euroopan maat pääsivät kiinni EU:n toimintaan, alkoivat ne – täysin syystä ja hyvin perustein – vaatia myös Stalinin rikosten tasavertaista tunnustamista osana Euroopan lähihistoriaa. Verrattuna 2010-lukuun tilanne on hyvin erilainen – ei vähiten Putinin talvella 2022 aloitettaman laittoman hyökkäyssodan takia.

Vuoden 2010 versiossani kirjoitin, että holokaustin muistoilla politikointi ei ole ongelmatonta. Suurin ongelma oli se, että holokausti valjastettiin suvaitsevaisuus- ja demokratiakasvatuksen keppihevoseksi. Poliitikoilla oli suuri tarve puhua holokaustin opetuksista, mutta vain vähän aikaa sen pohtimiseen, mitkä olisivat ne tärkeimmät opetukset, joita siitä olisi nostettava esille. Vuonna 2010 kritisoin sitä, että holokaustin keskeisin opetus jäi lausumatonta: ihmisen – myös sivistyneen ja koulutetun – perusolemukseen kuuluu taipumus syrjintään, oman edun tavoitteluun ja väkivaltaan. Tietyissä tilanteissa ja olosuhteissa ei vaadita paljoakaan, että ne pulpahtavat pintaan. Se on holokaustin tärkein mutta samalla epämiellyttävä opetus.

Maailma, jossa kirjoitin ensimmäisen laitoksen, oli hyvin erilainen kuin se, jossa elämme 2020-luvulla. Holokaustista nostettavat demokratiakasvatukselliset opetukset heijastivat sitä optimismia, joka Euroopassa oli vallinnut 1990-luvulta lähtien. 2010-luvun aikana tuo optimismi katosi. Vuoden 2008 talouskriisi, sitä seuranneet eurokriisi ja Euroopan unionin legitimititeettikriisi, arabikevät, Syyrian sisällissota, Venäjän laitton Krimin miehitys, vuoden 2015 pakolaiskriisi ja populismin nopea nousu haastoivat peruseurooppalaisen tarinan rauhan ja demokratian voittokulusta, johon myös holokaustin opetukset haluttiin sijoittaa.

Kalenterin kääntyessä kohti vuotta 2025 optimismia on paljon vähemmän. Venäjän laitton hyökkäyssota on tuonut väkivallan ja

kansanmurharetoriikan Euroopan politiikan ytimeen. Butšan rikokset paitsi kertoivat venäläisestä sodankäynnistä, osoittivat konkreettisesti yllä esittämäni argumentin, kuinka helposti ihmiset ovat manipuloitavissa tappamaan toisiaan. Ehkä viimeinkin olisi aika tarkastella holokaustin opetuksia avoimen kriittisesti ja rehellisesti.

Populismin nousu etenkin poliittisen kentän oikealla laidalla – joskin viitteitä on myös vasemmistopopulismin nousevasta vastavoimasta – on manannut esiin kaikuja 1930-luvulta. Tuolloin verraten nuori ja hauras eurooppalainen demokratia luhistui fasismin ja kommunismin paineessa. Tänäpäni tilanne ei ole läheskään yhtä toivoton kuin 1930-luvulla, mutta sinisilmäisyyteen ei ole varaa. Toivon, että vallitsevassa tilanteessa lukija tarkastelee lukuja yksi, kaksi ja kolme varoituksena – ehkä jopa opetuksena – siitä, miten vastakkainasettelun mekanismit toimivat ja miten nopeasti taloudellisessa ahdingossa olevan yhteiskunnan jakautuminen voi tapahtua.

Kirjassa esittämäni näkemykset ja tulkinnat ovat minun, samoin mahdolliset virheet ja puutteet. Kiitollinen olen kuitenkin lukuisille kollegoilleni, joiden kanssa olen sekä holokaustista että sitä koskettaneista ilmiöistä käynyt hedelmällisiä keskusteluita. Jyväskylän yliopiston Historian ja etnologian laitos on ollut kuin toinen kotini vuodesta 2008 alkaen. Erityinen kiitos laitoksen johtajalle Heli Valtoselle, joka on antanut minun varsin vapaasti hääritä omia juttujani, vaikka tutkimuksen popularisointi ei akateemisten mittareiden ja tulospaineiden viidakossa olekaan »tehokasta» ajankäyttöä. Mutta onneksi toimintakulttuurissamme tunnustetaan myös ei-akateemisen tutkimuksen arvo sille laajalle lukijakunnalle, jota alaspesifeihin niche-julkaisuihin piilotettujen tutkimusartikkelien lukeminen ei houkuta. Erityismaininnan Jyväskylän kollegoistani ansaitsevat Pertti Ahonen, Tuomas

Laine-Frigren, Matti Roitto, Juho Saksholm, Tommi Kotonen ja Petri Karonen. Suomalaisten tutkijoiden yhteisöstä erityisesti kiitos Oula Silvennoiselle, Tiina Kinnuselle, Markku Jokisipilälle ja Simo Muirille sekä Kansallisarkiston entiselle pääjohtajalle Jussi Nuortevalle ja Lars Westerlundille, jotka kantoivat paljon vastuuta Valtioneuvoston kanslian asettaman SS-vapaaehtoisten sotarikoksia kartoittaneen työryhmän toiminnasta vuosina 2018–2019. Kiitokset haluan osoittaa myös Dan Stonelle, Karin Kvist-Gevertsille ja Anton Weiss-Wendtille, joiden kanssa olen eri aikoina käynyt keskusteluja holokaustista yleisesti ja holokaustista Suomessa aivan erityisesti. Kuten aina, Atena on suhtautunut hankkeeseeni innostuksella, energisyydellä ja optimismilla – myös silloin kun oma filikseni on ollut jossain epätoivon seutuvilla. Siitä olen erityisen kiitollinen Panu Väänäselle, Laura Kuituselle, Ville Rauvolalle ja Hanna-Leena Soisalolle. Lopuksi suuri kiitos perheelleni, jonka kohtalona on sietää minun jatkuvaa kirjoitus- ja lukutyötä sekä usein pitkäksi venähtäviä työpäiviä.

Jyväskylässä 15. marraskuuta 2024

Johdanto

Ihmiset riisuuntuivat huutamatta tai itkemättä ja jäivät seisomaan perheittäin. He suukottivat toisensa hyvästiksi jääden odottamaan merkkiä SS-mieheltä, joka seisoi kuopan reunalla piiska kädesään. Niiden 15 minuutin ajan, jolloin seisoskelin kuopan reunalla, en kuullut ainoatakaan valitusta tai armon anelua. [...] Katselin noin kahdeksanhenkistä perhettä. [...] Vanha nainen, jolla oli lumenvalkeat hiukset, piteli sylissään noin vuoden ikäistä vauvaa laulaen hänelle ja kutittaen häntä. Lapsi jokelteli tyytyväisenä. Aviopari katsoi toisiinsa kyyneleet silmissä. Isä piti noin kymmenvuotiasta poikaa kädestä puhellen hänelle pehmeään sävyyn; poika yritti pidätellä kyyneleitä. Isä osoitti kohti taivasta ja silitti pojan hiuksia näemmä selittäen hänelle jotain. Samalla hetkellä SS-mies huusi jotain kollegalleen. Tämä valitsi joukosta noin kahdenkymmenen hengen ryhmän ja käski heidän mennä kuopan reunalle. Heidän joukossaan oli mainitsemani perhe.

Hermann Gräben todistajalausunto Nürnbergissä

Holokausti – Euroopan juutalaisten kansanmurha – ravistelee ihmisyyden perimmäistä olemusta. Miten ihmisistä tulee niin helposti joukkomurhaajia? Keitä nämä murhaajat oikein olivat ja mikä motivoi heitä? Entä heidän uhriensa? Menivätkö he – kuten

useasti on syytetty – natsien teurastettaviksi kuin lampaat? Miksi he eivät nousseet kapinaan? Miten tämä kaikki oli mahdollista? Miksi 2000-luvulla holokaustista on tullut yleisen pahuuden mittatikkua ja eurooppalaisen muistipolitiikan keskeinen teema?

Käsillä oleva teos selvittää ja yrittää ymmärtää näitä ongelmia. Yksiselitteisiä vastauksia niihin ei ole olemassa. Kansallissosialistinen Saksa («Hitlerin Saksa», «natsi-Saksa» tai «Saksa») murhasi kanssasotijoidensa avustuksella noin 5,8 miljoonaa juutalaista episodissa, jota he itse kutsuivat nimellä »juutalaiskysymyksen lopullinen ratkaisu» (*Endlösung der Judenfrage*). 1970-luvulla »lopullista ratkaisua» kuvaava termi holokausti, englanniksi »*Holocaust*», alkoi vakiintua globaaliksi juutalaisten tuhoa kuvaavaksi käsitteeksi. Alun perin termi juontaa juurensa kreikankielisestä Vanhasta testamentista (*Septuaginta*), jossa sana *holokaustos* tarkoittaa jumalalle annettua polttouhria. Itse termin käyttö, sen alkuperäinen uhrausta korostava merkitys ja sen vakiintuminen kuvaamaan Hitlerin Saksan toteuttamaa kansanmurhaa ovat olleet kiivaiden keskustelujen ja väittelyjen aihe, johon tässä on tarpeetonta puuttua lähemmin.¹ Vaikka monet holokaustitutkijat ovat olleet huolissaan siitä, että termin alkuperä viittaa kristilliseen uhraukseen, viittasi kansankielessä holokausti jo 1900-luvun alkupuolella suuren luokan tuhoon tai tragediaan, usein tulipaloon. Esimerkiksi Minnesotan suurista metsäpaloista vuonna 1918 kirjoitettu kirja otsikoitiin *The Holocaust in Minnesota*, ja Armenian kansanmurhaan viitattiin 1910- ja 1920-luvuilla englannissa termillä *holocaust*.² Kun käytän tässä kirjassa holokausti-termiä, tarkoitan sillä nimenomaan juutalaisten kansanmurhaa toisen maailmansodan aikana.

Holokausti ei sulje pois esimerkiksi romaniväestön kansanmurhaa, sillä romanien kärsimykset heijastelevat juutalaisten kärsimyksiä: myös heitä suljettiin ghettoihin, ammuttiin joukkohautoihin, vietiin tuhoamisleireille ja käytettiin orjatyövoimana.

Samoin lukuisat muut Euroopan kansat ja väestöryhmät kokivat natsien kansanmurhapoliitiikan voiman. Niin puolalaiset kuin ukrainalaiset, saksalaisten käsiin jääneet puna-armeijan sotavangit, Jehovan todistajat, homoseksuaalit, mustaihoiset saksalaiset ja monet muut ryhmät kokivat kuvailemattomia kärsimyksiä. Keskeinen piirre saksalaisten »idän suunnitelmassa» (*Generalplan Ost*) oli slaavilaisten kansojen orjuuttaminen, joka toteutuessaan 1941–1942 SS:n byrokraattien suunnitelman mukaan olisi merkinnyt laajaa kansanmurhaa, jossa »ylimääräisten slaavit» olisi näännytetty nälkään tai joukkosteriloitu. Uusimmassa historiantutkimuksessa huomio on kiinnittynyt siihen, että holokausti linkittyy vahvasti eurooppalaisen kolonialismin historiaan ja sen aatteelliset juuret menevät 1800-luvun siirtomaaväkivaltaan saakka, josta natsit ammensivat ideoita.³

Juutalaiset olivat kuitenkin natsien maailmankuvassa erityisessä asemassa, ja sen tähden valtaosa siitä huomiosta, joka kohdistuu kansallissosialistisen vallan murhavimmaan, kohdistuu juuri juutalaisten kärsimyksiin. Natsimaailmankuvassa, jota käsitellään lähemmin kirjan toisessa luvussa, juutalaisiin liitettiin aivan omaleimainen metafyyssinen ja maailmanhistoriallinen merkitys. Natsien mielikuvissa ja puolueen ideologiassa juutalaisia ei pidetty »alempiarvoisena» rotuna, kuten vaikka romaneita tai slaaveja; he eivät olleet ainoastaan »harhautuneita», kuten homoseksuaalit tai Jehovan todistajat, eivätkä he olleet sotilaallisessa mielessä valtakunnan vihollisia, kuten kommunistit tai Neuvostoliiton bolševikit. Juutalaiset eivät olleet natsien maailmankuvassa ja rotufantasiassa ali-ihmisiä (*Untermensch*), joiksi heidät tavanomaisesti mielletään. He olivat »vastarotu» (*Gegenrasse*), jota ei edes laskettu ihmisrotuun.⁴

Historiallisten tapahtumien valossa holokaustia ei tietenkään voi – eikä pidäkään – erottaa romanien ja slaavien kansanmurhasta,

sillä vaikka kaikilla näillä aiheilla on omia, toisistaan poikkeavia piirteitä, olivat ne kaikki kuitenkin palasia isommassa palapelissä, jonka lopputuloksena piti muodostua rotupuhdas arjalainen imperiumi. Siinä palapelissä juutalaisilla ei ollut mitään tulevaisuutta, mutta muutamia romaneja olisi pidetty elossa kuin jonkinlaisina näyttelykappaleina ja slaavilaiset kansat olisi orjuutettu arjalaisten palvelijoiksi. Visio oli pelottava, samoin kuin se vimmia, jolla sitä toteutettiin, mutta se ei ollut maailmanhistoriassa ainutlaatuinen, ylivertainen tai käsittämätön, kuten luvussa kahdeksan käy ilmi. Omalla tavallaanhan kaikki historian tapahtumat ovat ainutlaatuisia, koska ne tapahtuvat tietystä ajasta ja paikasta, mutta väite, jonka mukaan holokausti oli ainutlaatuinen tai sitä ei pidä verrata muihin kansanmurhiin, on vanhentunut. Tosiasiassa valtaosa holokaustihistorioitsijoista ei nykyään pidä holokaustia ainutlaatuisena vaan osallistuu halukkaasti vertailevaan tutkimukseen.

Holokaustintutkimus on tuottanut valtavan määrään kirjallisuutta. Erityisesti Neuvostoliiton hajoamisen ja kylmän sodan loppumisen jälkeen aihepiirin tutkimus lisääntyi räjähdysmäisesti. Kommunismin luhistuminen ja Itä-Euroopan arkistojen avautuminen johti holokaustin uudelleenarvioimiseen laajana eurooppalaisena projektina. Euroopan unionin muistipolitiikalla (jota käsitellään lähemmin luvussa 11) oli suuri merkitys sille, että entisen itäblokin maat alkoivat tehdä tiliä vaikean holokaustimenneisyyden suhteen. Koska avoimeen demokratiaan ja oikeusvaltioperinteeseen kuuluu menneisyyden rehellinen arviointi, Itä-Euroopan maissa alettiin tutkia natsimenneisyyttä, millä haluttiin osoittaa demokraattista avoimuutta. Tässä yhteydessä holokausti on ollut keskeinen koetinkivi, jonka avulla Itä-Euroopan maiden valmiutta omien historioidensa valkoisten lehtien täyttämiseen on testattu. 2010-luvulta alkaen Itä-Euroopasta alkoi kuulua myös

voimakkaampia ääniä Stalinin rikosten tunnustamiseksi. Tämä sekä Hitlerin että Stalinin toteuttamien kansanmurhien kaksoisluottuvuus on ollut EU:lle hankala muistipoliittinen paikka, ja vasta Putinin aloitettua laajamittaisen hyökkäyssodan Ukrainaan on stalinismin perintöön alettu suhtautua paljon kriittisemmin myös lännessä.

Tämä uudistettu laitos vuonna 2010 julkaistusta teoksesta pyrkii kartoittamaan holokaustin keskeisiä teemoja ja niissä tapahtuneita painotusten muutoksia viimeisen kymmenen vuoden aikana, mutta luonnollisesti se raapaisee vain pintaa. Joitain kokonaisia tutkimusaiheita en ole käsitellyt ollenkaan, ja joistakin olen maininnut vain sivulauseessa. En esimerkiksi ole tehnyt seikkaperäistä selvitystä kansallissosialistisen Saksan hallintojärjestelmästä, sen hierarkiasta, virastoista tai niiden välisistä suhteista. Saksan juutalaisten asemaa vuosina 1933–1938 en juurikaan ole selvittänyt, koska siitä löytyy tietoa esimerkiksi Wolfgang Benzin teoksessa *Holokausti*. Yleistä saksalaista mielipidettä ja saksalaisen tietoa holokaustista sodan aikana en myöskään ole selvittänyt, ja samaa voisi sanoa Saksan teollisuuden yhteyksistä holokaustiin. Käytännössä kaikki suuret saksalaisyritykset Hugo Bossista BMW:hen ja Audista Siemensiin ovat tonkineet oman holokaustihistoriansa. Myös holokaustin teologiset ja filosofiset kysymykset ovat jääneet ilman suurempaa huomiota. Vaikka esimerkiksi lukuisia 1900-luvun filosofeja ja kirjailijoita on mahdotonta ymmärtää kytkemättä heidän ajatusprosessejaan holokaustiin, kirjani pyrkii tutkimaan kysymyksiä, jotka oman näkemykseni mukaan ovat holokaustin ymmärtämisen kannalta kaikkein keskeisimpiä. Suurimmat uudet huomiot koskevat lähinnä holokaustin tulkin- takehyksessä tapahtuneita muutoksia, joista tärkeimmät ovat holokaustin ja eurooppalaisen imperialistisen ajattelun tiiviimpi kytkeminen yhteen sekä holokaustin muistipoliitiikan muutokset.

Muistipolitiikan lisäksi holokaustin historiankirjoituksen suurimmat muutokset viimeisen parinkymmenen vuoden aikana ovat sijoittuneet kulttuuri- ja yhteiskuntahistorian alueille. Tämän seurauksena esimerkiksi käsitykset arkipäivän elämästä Kolmannessa valtakunnassa eli natsi-Saksassa ovat käyneet läpi varsin suuren myllerryksen. Nykyisellään tutkijat eivät pidä Kolmatta valtakuntaa »terrorivaltiona» läheskään siinä määrin kuin sodan jälkeisinä vuosikymmeninä. Hitlerin Saksa ei perustunut pakolle, pelolle ja väkivallalle vaan lähinnä kansalaisten vapaaehtoiselle ja usein myös halukkaalle yhteistoiminnalle – saksalaisten halukkuudelle osallistua kansallissosialistisen puolueen (NSDAP) visioiman tulevaisuuden rakennukseen.⁵ Samoin myös jokapäiväinen historia on osoittanut, kuinka sekä antisemitismi – juutalaisviha – että NSDAP:n rotuvisio läpäisivät natsi-Saksan kaikkein arkipäiväisimmätkin rutiinit.⁶ Tutkija Peter Frietzschen mukaan saksalaisten kääntyminen kansallissosialismiin on sitäkin häkellyttävämpää, kun ottaa huomioon kuinka lyhyessä ajassa se tapahtui.⁷

Siinä missä natsi-Saksan rakenteita on tutkittu yhä enemmän alhaalta ylöspäin kulttuurihistorian, antropologian, muistitiedon ja etnologian menetelmin, ovat samanlaiset näköalat vieneet tutkimusta eteenpäin myös murhaajien ymmärtämisen osalta. Saksassa tätä suosittua holokaustitutkimuksen suuntausta kutsutaan nimellä *Täterforschung* eli holokaustin toteuttajien tutkimus (englanniksi *perpetrator research*). Myös Suomessa vastaavanlainen historiantutkimuksen kehitys johti niin kutsutun »uuden

»Vain joukon jatkona ihminen voi vapautua kosketuskammostaan. Vain tuossa olotilassa kammo kääntyy vastakohtakseen. [...] Heti, kun ihminen kerran on antautunut väkijoukolle, sen kosketus ei enää kammota», kirjoitti Elias Canetti teoksessa *Joukko ja valta* (suom. Markus Lång, 1998). Natsit ymmärsivät joukon voiman ja käyttivät sitä taitavasti hyväkseen. Kuva on Nürnbergin puoluepäiviltä.

sotahistorian» esiinmarssiin. Siinä painopiste on ollut ihmisten kokemuksissa ja toiminnassa. Kuten Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki ovat kirjoittaneet, niin sanotussa uudessa sotahistoriassa korostuvat sodan arki ja raadollisuus. »Ylevä puhe sankariteoista ja uhrautumisesta saattoi motivoida sotaan ja antaa menetyksille merkityksen, mutta usein sillä oli hyvin vähän kosketuspintaa ihmisten kokemusmaailmaan sodassa.»⁸ Toinen holokaustitutkimukseen vahvasti vaikuttanut historiantutkimuksen käänne on tekoälypohjaisten sovellusten käyttäminen suurten datamassojen analysointiin. Käänne on sekä uhka että mahdollisuus. Aivan kuten muukin historiantutkimus, holokausti altistuu herkästi niin sanotulle deepfake-väärennöksille, tekoäly saattaa keksiä omavaltaisesti »faktoja», AI-kielimalleja voi soveltaa holokaustin kieltämistä tukeviin argumentteihin ja niin edelleen.⁹

Holokaustin ymmärtämisessä on tärkeää, että suurin mielenkiinto kohdistuu juuri tekijöihin: mikäli haluamme ymmärtää miksi ja miten holokausti tapahtui, meidän on ensi sijassa yritettävä ymmärtää sen toteuttajia. Miten koko murhaprosessi kehittyi? Ketkä veivät sitä eteenpäin? Miten sekä johtavat natsit, kuten Hitler ja Himmler, että tavalliset rivimiehet ymmärsivät oman historiallisen toimijuutensa? Minkälainen elämäntapaolosuhteiden järjestelmä motivoi näiden julmuuksien toteuttamiseen? Miten tilannekohtaiset tekijät vaikuttivat holokaustin toteuttamiseen? Entä miten julmuudet oikeutettiin natsimaailmankuvassa? Näihin holokaustin ydinkysymyksiin ei voi saada vastausta, ellei sen toteuttajia tutkita lukuisista eri perspektiiveistä ja lukuisin eri tutkimusmenetelmin, kuten esimerkiksi sosiaalipsykologian ja kulttuurihistorian avulla. Koska holokaustin – ja muiden kansanmurhien – ymmärtäminen nojaa ensisijaisesti tekijöiden toiminnan tutkimiseen, myös tässä kirjassa on annettu eniten tilaa holokaustin toteuttajille. Luvuissa yksi, kaksi ja kolme tutkitaan holokaustiin vaikuttaneita

tekijöitä: antisemitismiiä, kansallissosialistista maailmankuvaa, rotukäsityksiä ja rotuhygienian käytäntöä. Tavoitteena on osoittaa, kuinka rotukäsitys ja »verellä ajattelu» olivat keskeisessä roolissa natsien maailmankuvassa ja kuinka se läpäisi koko saksalaisen yhteiskunnan.¹⁰ Tämän takia natsit kiinnittivät huomiota puolitieteelliseen, mutta sanomaltaan vetävään rotuajatteluun, mikä merkitsi muun ohella sitä, että 1800-luvun rotuteoreetikoista tuli »kunnianatseja». Yksi kunnianatseja oli saksalaistunut rotuideologi Houston Stewart Chamberlain, joka muotoili jo ennen natsien rodun merkityksen seuraavasti:

Mikään ei ole niin vakuuttavaa kuin tietoisuus kuulumisesta Rotuun. Ihminen, joka kuuluu selvästi määriteltyyn puhtaaseen rotuun, ei menetä koskaan tunnetta siitä. [...] Rotu nostaa ihmisen oman itsensä yläpuolelle: se antaa hänelle poikkeukselliset – sanoisin melkeinpä ylikuonnolliset voimat – niin, täysin se erottaa hänet yksilöstä, joka on syntynyt kaikista maailman kolkista kootusta ihmisten sekasotkusta.¹¹

Luvuissa neljä, viisi ja kuusi perspektiivi on yhä edelleen holokaustin toteuttajissa. Ensin päähuomio kiinnittyy siihen, miten ja minkäläisten tekijöiden vaikutuksesta natsi-Saksan juutalaispolitiikka hahmottui systemaattiseksi tuhoksi ja minkälaisin toimenpitein systemaattinen tuho pantiin täytäntöön. Myös Auschwitz sijoitetaan tähän tapahtumakehitykseen. Neljännessä luvussa paneudutaan myös holokaustin tulkintaan, erityisesti siihen, oliko holokaustin toteuttamisen keskiössä ideologia ja sen *primus motorina* Adolf Hitler vai rakenteet eli natsi-Saksan valtava byrokratia, jonka innokkaat virkamiehet laittoivat holokaustin pyörät pyörimään. Viidennessä luvussa tutkitaan tekijöiden motivaatiota: mikä motivoi saksalaisia tappamaan juutalaisia ikään ja sukupuol-

leen katsomatta? Luku nojaa erityisesti sosiaalipsykologian näkökulmaan ihmismielen toimintamekanismeista, eikä lopputulos ole lohduttava. Luvussa esitellään myös eräs keskeinen holokaustitutkimusta askarruttanut kysymys: missä määrin holokaustin aiheutti länsimainen rationaalisen ajattelun perintö, joka kärjistyi moderniin ongelmanratkaisumentaliteettiin viritetyssä byrokraattisessa koneistossa? Holokausti oli modernin valtion aikaansaama ja mahdoton toteuttaa ilman valtion byrokraattista koneistoa – sen kykyä haalia, ohjata ja jakaa tarvittavia resursseja. Holokausti oli modernin byrokratian pimeänpuolen voimannäyte, mutta aiheuttiko moderni koneisto todella holokaustin?

Kuudes ja seitsemäs luku keskittyvät holokaustin Euroopan-laajuiseen historiaan. Juutalaisia kuljetettiin tuhoamisleireille niin Trondheimista kuin Rhodokselta. Välimatka näiden kahden paikan välillä on yli neljätuhatta kilometriä. Holokausti oli yleiseurooppalainen projekti, johon osallistuivat lähestulkoon kaikki Euroopan maat, myös Suomi. Holokaustin toteuttaminen tapahtuneessa mittakaavassa oli mahdollista vain, koska saksalaisille ei tuottanut vaikeuksia löytää innokkaita käsikassaroita juutalaisten murhaamiseen. Antisemitismillä oli vaikutusta ympäri Eurooppaa, mutta lähes poikkeuksetta yhteistoimintaan ryhtyneiden motiivit olivat toisaalla. Sitä paitsi saksalaisten kanssa yhteistyöhön ryhtyneet murhasivat innokkaasti myös muita kuin juutalaisia. Vaikka saksalaiset yrittivät kontrolloida »juutalaiskysymyksen lopullista ratkaisua» Euroopassa, Saksan liittolaisvaltiot, kuten Ion Antonescun Romania, toteuttivat holokaustia oma-aloitteisesti ja omien tavoitteidensa ohjaamina. Kun juutalaisten tuhoaminen ei enää näyttänyt romanialaisille järkevältä, he keskeyttivät saksalaisten äänekkäistä protesteista huolimatta sen, minkä olivat aloittaneet.

Holokaustin tutkiminen Euroopan-laajuisena projektina auttaa myös ymmärtämään, että se ei ollut historiassa ainutlaatuinen

tapahtuma, vaan siinä vaikuttivat »universaalien tekijöiden» kuten antisemitismin ja kansallisuusaatteen lisäksi paikalliset ja alueelliset tekijät ja olosuhteet. Erityisesti uuden tutkijasukupolven halukkuus vertailla holokaustia muihin kansanmurhiin, etnisiin vähemmistöihin kohdistettuihin sortoihin ja 1800–1900 lukujen eurooppalaiseen siirtomaapolitiikkaan on osoittanut, että holokausti nivoutuu osaksi Euroopan historian laajoja kehityslinjoja.

Entä sitten holokaustin uhrit? Uhrien asemaa on dominoinut lähes täydellisesti mielikuva kuudesta miljoonasta juutalaisesta, jotka kulkivat kuolemaansa kuin lampaat teurastamolle. Erityisesti luvussa yhdeksän käsitellään juutalaisten vastarintaa, sen mahdollisuuksia ja rajoituksia. Luvun keskiössä on erityisesti yksi holokaustin historian ikuisuuskysymyksistä: mikä oli ghettojen hallinnoimiseksi luotujen juutalaisneuvostojen – erityisesti neuvostonvanhimpien – rooli? Olivatko he oman kansansa pettureita, jotka toteuttivat natsien käskyjä itsensä pelastamiseksi, vai olivatko he onnettomuudekseen ja kohtalon oikusta joutuneet puun ja kuoren väliin? Heidän oli tasapainoiltava natsien käskyjen kanssa ja tehtävä parhaansa, jotta mahdollisimman moni juutalainen säilyisi hengissä. Yhtälö oli mahdoton. Miten historian tulisi ymmärtää heitä?

Vaikka itse uhrien kokemusmaailmaa on lähes mahdoton käsitellä, kuten niin liikuttavalla tavalla käy esille erityisesti lukuisten holokaustista selvinneiden kirjailijoiden teksteistä, on välttämättömästä myös laajentaa käsityksiä siitä, mitä merkitsi olla juutalainen viime vuosisadan Euroopassa. Holokaustin historiankirjoitus oli pitkään rakennettu lähes kokonaan natsien itsensä tuottaman lähdeaineiston varaan, jossa uhrit esiintyivät nimettöminä massoina, väkivallan kohteena ja numeroina luetteloissa. Tendenssi heijasti yleistä historiankirjoituksen kulttuuria: todellinen lähdearvo oli vain modernin valtion tuottamilla asiakirjoilla, kuten eri

virastojen välisellä kirjeenvaihdolla, päiväkäskyillä, toimintaohjeilla ja tilastoilla. Samaan aikaan juutalaisten tuottamaa aineistoa ylenkatsottiin sen subjektiivisuuden tähden. Juutalaiset kuitenkin pitivät päiväkirjoja, kokosivat tietoa, kuvailivat tapahtumia, piirsivät, maalasivat ja sävelsivät. Perinteiset tutkijat kokivat näiden todistusten lähdearvon ongelmallisena, koska ne eivät olleen tarpeeksi »objektiivisia». Niiden avulla ei kyetty vastaamaan historian »suuriin kysymyksiin». Historiakulttuurin muuttuminen ja juutalaisten kokemusten tuominen osaksi holokaustin historiaa on rikastuttanut sen kuvaa. Ennen kaikkea se on tehnyt siitä todemmukaisemman: natsidokumenttien lukeminen välittää holokaustista liian siistin ja kliinisen kuvan, kun todellisuudessa holokausti oli hirmuista väkivaltaa ja uhreille yhtä kärsimystä. He istuivat kuopan reunalla, heitä piiskattiin, potkittiin ja nöyryytettiin. He elivät nälässä ja liassa, heidän takanaan sulkeutui kaasukammion ovi. Uhreja tutkimalla voi myös pohtia kriittisesti kliseistä mielikuvaa »teollisesta kansanmurhasta».

Jo pelkästään historiallisessa mielessä uhrien tutkiminen osoittaa, kuinka valtavan monitahoinen ja fragmentoitunut tapahtumasarja holokausti oli. Hiljalleen tutkimuksessa onkin yleistynyt tapa puhua holokaustin »historioista» yhden koherentin »holokaustihistorian» sijaan.¹² Erityisesti uhreja tutkimalla on holokaustin historioihin tuotu muilla historian alueilla tavanomaiseksi lähestymistavaksi muodostunut sukupuolinäkökulma. Myös holokaustissa sukupuolella oli väliä, olipa sitten kyse murhaajista tai uhreista. Esimerkiksi kiinnittämällä huomio tapoihin, joilla juutalaisnaiset pyrkivät lieventämään natsien toimien vaikutuksia niin ghetoissa kuin keskitysleireillä, ovat käsitykset juutalaisten omasta toiminnasta ja vastarinnanmuodoista laajentuneet huomattavasti.

Vaikka kaksi edellä mainittua tahoja – tekijät ja uhrin – ovatkin luonnollisesti holokaustitutkimuksen ja sen tähden myös tämän

kirjan keskiössä, kiinnitän huomiota myös tutkimuksen kolmanteen tahoon, sivustaseuraajiin. Niin holokaustitutkimuksessa kuin laajemmin ymmärrettävässä kansanmurhatutkimuksessa sivustaseuraajilla on oma erityinen, tutkimuksellisia kiistoja aiheuttava osansa. Sivustaseuraajien tutkiminen historiallisessa perspektiivissä on mielekästä siihen sisältyvän poliittisen latauksen takia: Voiko kansanmurhia estää? Olisiko holokausti ollut estettävissä tai olisi-ko voitu pelastaa enemmän henkiä, jos länsiliittoutuneet eivät olisi seuranneet tilannetta passiivisesti sivusta? Miksi sivustaseuraajat eivät tehneet juuri mitään juutalaisten hyväksi? Kuten holokaustin muiltakin osin, sivustaseuraajien toiminnan ymmärtäminen vaatii toiminnan sijoittamista sen aikalaiskontekstiin, joka huomioi sivustaseuraajien oman tilanteen, toimintamahdollisuudet sekä sen ideologisen ilmapiirin, joka vaikutti näkemyksiin juutalaisten tuhoamisesta.

Kirja päättyy holokaustin muistamiseen liittyviin ongelmiin ja haasteisiin. Se, miksi nyky-yhteiskuntien sota-ajan kollektiivisissa muistoissa holokaustilla on keskeinen paikkansa, tulee ymmärrettävämmäksi luvussa 11. Holokausti oli erityisesti saksalaisten toteuttama, mutta sillä oli yleiseurooppalainen ulottuvuus, mikä osittain selittää, miksi holokaustia muistetaan ympäri maanosaa.

Holokaustin voimakkaaseen läsnäoloon nykykulttuurissa on vaikuttanut myös se, että se oli yhden Euroopan moderneimman ja sivistyneimmän »kulttuurikansan» aikaansaannos. Ihmismieliä on askarruttanut, miten kansa, joka on tuottanut eurooppalaisen kulttuurin suurnimiä – Goethen, Mozartin ja Beethovenin – voi murhata toisia kansoja niin estoitta. Monet saksalaisen kulttuurin saavutukset ovat yhtä lailla meidän nykyihmisten kuin 1940-luvun murhaajienkin jakamia ja ihannoimia. Jos tämä kulttuuri ei kyennyt estämään holokaustia, minkälaisia vaaroja omassa kulttuurissamme vaanii? Poliitikkojen ja holokaustin opetuksia jakavien

kansalaiskasvattajien mukaan vaarat ovat vältettävissä, kunhan vain otamme opiksemme holokaustista. Todellisuus on pessimistisempi. Usko saksankieliseen korkeakulttuuriin ei estänyt julmia murhia, päinvastoin. Witten/Herdecken yliopiston tutkimusprofessorin Harald Welzerin kommentti on huomionarvoinen: »Side intellektuelliin saksalaiseen kulttuuriin, Beethoveniin, Mozartiin, Goetheen ja Kelleriin, oli usein todella tärkeä murhaajille, syvään koettu tyydytys, osa heidän identiteettiään.»¹³ Juutalaisten murhaaminen vahvisti uskoa saksalaiseen korkeakulttuuriin, sillä sen uskottiin suojelevan saksalaista ja eurooppalaista kulttuuria »juutalaisten ja aasialaisten laumojen» turmelukselta. Ajatus hyväksyttiin laajasti Euroopassa, ja sen tunnistaneena myös Euroopan unionille holokaustista muodostui 1990-luvulta alkaen tärkeä aihe, jota käytettiin yleiseurooppalaisen identiteetin rakennusvälineenä.

Ennen sotaa ja holokaustia ruotsalainen tutkimusmatkailija ja natsien ihannoija Sven Hedin aloitti natseille kunniaa tekevän kirjansa *Nykypäivien Saksa* (1937) ytimekkäästi: »Kansallissosialismi on pelastanut Saksan valtiollisen ja siveellisen hajaannuksen tilasta.»¹⁴ Hän ei nähnyt mitään syytä muuttaa käsitystään sodan jälkeen. Valitettava tosiasia on, että mitä enemmän holokaustista ja sen tapahtumiin johtaneesta ihmisten toiminnasta tiedämme, sitä vähemmän siitä voi johtaa mitään universaaleja opetuksia tai mieltäylentäviä ja yhteistä ihmisyyttä korostavia sanomia. Miksi ei? Se selviää tämän kirjan seuraavilla sivuilla.

I

**HOLOKAUSTIN
TAUSTATEKIJÄT**